

Verslagboek van het debat

“Feminisme in veelvoud”

22 juni 2004

0. Inleiding

“Feminisme” is in de publieke opinie een beladen woord. Het wordt erg eng geïnterpreteerd en geassocieerd met een afgedane strijd van een voorbije generatie. Toch blijven heel wat vrouwenverenigingen en groepen zich ‘feministisch’ noemen, ook al vullen zij ieder dit begrip op een eigenzinnige wijze zelf in.

In juni 2004 nodigden het Steunpunt allochtone meisjes en vrouwen en vzw Amazone de vrouwenverenigingen uit voor een gedachtenwissel over de verschillende invullingen die ‘Vlaamse’ vrouwenverenigingen en de allochtone vrouwengroepen geven aan feminisme en emancipatie. Hoe gaan verenigingen om met die verschillende invullingen? Is diversiteit binnen de vrouwenbeweging meer dan een slogan? Rond de tafel die avond zaten:

- Soumaya Zaougi, voormalig diversiteitmedewerker van Groen!, en toen aan de slag op het kabinet van toenmalig minister Adelheid Byttebier. Op het kabinet Welzijn, gezondheid en gelijke kansen werkte zij vooral over armoede.
- Anne Grauwels, lid van het Vrouwen Overleg Komitee (VOK).
- Sarah Bracke, lid van verschillende organisaties, die dag sprekend vanuit haar engagement bij NextGENDERation Brussel.
- Katrien Bruggeman van de Nederlandstalige Vrouwenraad (NVR), die voorzitterster Francy van der Wildt verving.
- Sultan Balli van het Steunpunt allochtone meisjes en vrouwen (SAMV)
- Sonja Spee van het Steunpunt gelijke kansenbeleid, moderator

Maaïke Botman, Universiteit Utrecht, zette de discussie op het spoor door een oefening in ‘Kruispuntdenken’: een benadering die vertrekt vanuit de samenhang van kenmerken die mensen en groepen doen verschillen van elkaar.

1. “Kruispuntdenken”

lezing door Maaike Botman, Universiteit Utrecht & NextGENDERation

1.1. Aannames over kruispuntdenken

Er zijn verschillende beelden over kruispuntdenken. Binnen de Nederlandse vrouwenbeweging hoor ik vaak de volgende kwesties:

- 1) Kruispuntdenken is een modegril.
- 2) kruispuntdenken heeft enkel betrekking op zwarte, migranten en vluchtelingenvrouwen.
- 3) met het woord ‘vrouwen’ wordt alle vrouwen bedoeld dus waarom moeten we die verschillen telkens benadrukken?
- 4) kruispuntdenken is niet anders dan diversiteitsdenken
- 5) kruispuntdenken maakt het alleen maar onoverzichtelijk want je kunt nooit alle verschillen tegelijk in ogeschouw nemen
- 6) kruispuntdenken is niets anders dan statistieken onderverdelen in verschillende groepen.

1.2. Waar komt kruispuntdenken vandaan?

De term kruispuntdenken of beter gezegd *intersectionaliteit* is in 1989 geïntroduceerd door de feministische Afro-Amerikaanse rechtenprofessor Kimberle Crenshaw in een artikel getiteld: “Demarginalizing the intersection of race and sex. A black feminist critique of anti-discrimination doctrine.” (*The University of Chicago Legal Forum* 1989). Eigenlijk is de kiem voor het kruispuntdenken dan al bijna 140 jaar eerder, in 1851 gelegd door Sojourner Truth. Deze vrouw, geboren in 1797 in slavernij, was eigendom van een Nederlandse slavenmeester; tot haar 10^e sprak ze enkel Nederlands. In 1827 werd ze vrijgemaakt en reisde als priester rond vandaar haar naam Sojourner Truth. Daarnaast was ze actief in de feministische en antislavernij bewegingen. In 1851 houdt zij tijdens een vrouwenrechten bijeenkomst in Akron, Ohio haar beroemd geworden speech “ And ain’t I a woman?” Ze geeft zwart-feministische kritiek op wat daar gezegd wordt over vrouwenrechten. Zij, als zwarte vrouw, ervaart geen van deze rechten en stelt dan ook de retorische vraag: Ben ik dan geen vrouw? Op deze manier maakt ze duidelijk dat de aanwezige witte Amerikaanse vrouwen strijden voor vrouwenrechten maar dat de problematiek van zwarte vrouwen niet alleen bepaald wordt door een gebrek aan vrouwenrechten maar ook door een onderdrukkend systeem op basis van ‘ras’.

Sojourner Truth is een voorbeeld van de eerste feministische golf. Maar kruispuntdenken heeft haar wortels ook in de tweede feministische golf. In de Verenigde Staten is het *The Combahee River Collective*, een groep zwarte feministen die met hun manifest: A Black Feminist Statement uit 1977 een stap verder gaan dan Truth 100 jaar daarvoor maar geven expliciet aan dat zij wel schatplichtig zijn aan zwarte feministes als Sojourner Truth. Ik citeer uit hun manifest wat zij zeggen over kruispuntdenken:

The most general statement of our politics at the present time would be that we are actively committed to struggling against racial, sexual, heterosexual, and class oppression and see as our particular task the development of *integrated analysis* and practice based upon the fact that *the major systems of oppression are interlocking*. The *synthesis* of these oppressions creates the conditions of our lives” (1982:13, cursief mb)

Dit in de notendop als achtergrondinformatie voor de ontwikkelingen in Nederland.

1.3. Ontwikkelingen in Nederland

Tijdens de beginfase van de tweede feministische golf gaat het binnen de vrouwenbeweging om maatschappelijke positieverbetering van *vrouwen*. Vrouwen staan centraal en als er naar mannen en mannelijkheid wordt verwezen spreekt men van ‘het patriarchaat’ (Tonkens et al., 1995:115). In deze fase wordt het begrip *Sekse* gebruikt.

Sekse verwijst naar biologische verschillen tussen mannen en vrouwen maar de feministische beweging wilde juist duidelijk maken dat biologische verschillen een maatschappelijke, sociale invulling krijgen. Zoals Simone de Beauvoir al zei: “Je bent niet als vrouw geboren maar tot vrouw gemaakt.” Met andere woorden het is niet zozeer biologisch geslacht dat bepalend is welke rollen mannen en vrouwen in de samenleving innemen maar de sociale betekenis die aan mannelijkheid en vrouwelijkheid wordt gegeven.

Om deze *sociale invulling* van sekse te benadrukken werd in de jaren ‘80 het analytische begrip *gender* geïntroduceerd (Lutz, 2002:3). Volgens Mineke Bosch kunnen we met dit begrip het onderdrukingsmodel waarin mannen als onderdrukkers van vrouwen werden gezien enerzijds en anderzijds het achterstandsmodel waarin vrouwen en vrouwelijkheid zelf bepalend zijn voor de beperkte maatschappelijke macht die vrouwen hebben, loslaten (Bosch et al. 1999:19-20). Het begrip *gender* verwijst naar het geheel van betekenissen en regels over mannen en vrouwen en mannelijkheid en vrouwelijkheid zoals [drie niveaus: individueel, structureel, symbolisch] deze besloten liggen in teksten (onderzoek, krantenartikelen, beleidsnota’s, wetteksten, romans) en beelden (films, foto’s, televisieseries, reclame etc.). Die betekenissen en regels bepalen de normen die ten grondslag liggen aan wat binnen een bepaalde (historische) periode en binnen een bepaalde geografische context, cultuur, klasse, etniciteit als mannelijk en vrouwelijk wordt gezien en welke rollen mannen en vrouwen in de samenleving innemen. Gender, als betekenisgevend systeem, gaat dus niet alleen over vrouwen en vrouwelijkheid maar ook over mannen en mannelijkheid. Hoewel dit niet wil zeggen dat het hier om symmetrische categorieën gaat maar om de hiërarchische verhoudingen (Tonkens et al, 1995:116). Gender heeft met machtsrelaties te maken tussen mannen en vrouwen. Voorbeelden hiervan zijn de ongelijke verdeling van arbeid, zorg en inkomen of het “glazen plafond” (veel mannen aan de top in organisaties en weinig vrouwen). Maar ook stereotype beeldvorming in reclames. Een gevolg van deze ongelijke of hiërarchische machtsrelaties is dat het mannelijke, in onze cultuur, de algemene norm representeert en het vrouwelijke datgene wat hier van afwijkt.

In de jaren ‘90 volgde een nieuwe ontwikkeling binnen vrouwenbeweging. Verschillen tussen vrouwen worden steeds meer benadrukt. Verschillen in etniciteit, klasse, seksuele voorkeur, leeftijd, religie, lichamelijke mogelijkheden/beperkingen. Hoewel het vernieuwend was dat de aandacht uitging naar verschillen tussen vrouwen is er binnen de vrouwenbeweging juist door de eerdere focus op verschillen in mannelijkheid en vrouwelijkheid een lange traditie om zowel ‘sociale gelijkheid’ als ‘verschillen’ te onderzoeken.

De feministisch onderzoeker Helma Lutz geeft dan ook aan dat feminisme –in tegenstelling tot de huidige dominante gedachte dat vrouwenemancipatie en multiculturaliteit elkaar bijten - juist goed te rijmen is met multiculturalisme. Ik citeer:

“feministische wetenschappers hebben niet alleen gestreden voor ‘erkenning van gelijke rechten en kansen,’ maar ook voor erkenning van ‘verschil,’ van vrouwelijkheid als ‘andere maar niet mindere subjectiviteit.’ Het discours over gelijkheid en verschil houdt niet op bij het streven naar sociale gelijkheid, maar streeft evenzeer naar erkenning van verschillen in identiteitsvorming” (Lutz, 2002:10) einde citaat

Zoals ik net al aangaf, komen de normen en ongeschreven regels en wetten over wat mannelijk en wat vrouwelijk is tot stand binnen een historische periode maar ook binnen een specifieke culturele context. Met andere woorden de verhoudingen tussen mannen en vrouwen en de invulling die het begrip gender krijgt, is geen vaststaand gegeven. Onder invloed van het feminisme zijn de normatieve grenzen tussen mannelijkheid en vrouwelijkheid de afgelopen 30 jaar dan ook behoorlijk opgerekt in Nederland (Lutz, 2002:3). Zo zijn vrouwen veel meer gaan studeren, massaal de arbeidsmarkt op gegaan, is er wetgeving op het gebied van reproductieve rechten gekomen etc. etc. Kortom traditionele rolverdeling tussen mannen en vrouwen is door feminisme sterk onder druk komen te staan en wezenlijk veranderd in vergelijking met 30 jaar geleden. Hiermee wil ik maar aangeven dat er niet 1 vaststaande invulling van mannelijke en vrouwelijke rollen is. Dus in tegenstelling tot wat de media en rechtse politiek ons (in Nederland) doen willen geloven, veranderen de opvattingen en normen over mannelijkheid en vrouwelijkheid niet alleen onder invloed van bijvoorbeeld multiculturaliteit maar ook binnen één en dezelfde etnisch-culturele context vinden in de loop der tijd veranderingen plaats.

De discussies over verschillen tussen vrouwen die eind jaren 80 begin jaren 90 de boventoon voeren komen niet uit de lucht vallen. Daar is de nodige strijd aan vooraf gegaan. Aan de hand van een kleine historische terugblik op de Nederlandse zmv vrouwenbeweging wil ik dit toelichten. De term zmv verwijst naar zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen. Deze term is geïntroduceerd door zmv vrouwen zelf als tegenhanger van negatieve en/of onjuiste begrippen als buitenlander, etnische minderheid of allochtoon. In deze term worden de verschillende migratiegeschiedenissen (migratie uit de voormalige koloniën, arbeidsmigratie en vluchten) uitgedrukt en daarnaast de overeenkomstige positie van deze vrouwen in de Nederlandse samenleving.

Zoals lesbische vrouwen en vrouwen met een arbeidersklasse achtergrond al hadden laten zien dat er binnen de vrouwenbeweging een heteroseksuele middenklasse norm dominant was. Zo benadrukten zwarte en migrantenvrouwen dat deze norm ook etnocentrisch, namelijk wit Nederlands, is en bovendien de middenklasse vertegenwoordigde. Een voorbeeld hiervan is te vinden in het boek *Caleidoscopische Visies* waarin de zwarte feministe Troetje Loewenthal het volgende schrijft: ik citeer:

“Waar voor witte vrouwen uit de middenklasse arbeid bijvoorbeeld een recht was dat bevochten moest worden, gold voor vrouwen uit de arbeidersklasse en zwarte vrouwen dat arbeid al eeuwenlang een onverbreekelijk deel van hun bestaan vormde en bovendien vaak de reden van migratie was.” Einde citaat

Eind jaren '70 gaan Zwarte en migrantenvrouwen zich steeds meer organiseren bijvoorbeeld binnen arbeidersorganisaties van migranten zoals de KMAN, Kommittee Marokkaanse Arbeiders Nederland en de Turkse Arbeidersorganisatie HTIB, maar ook apart in bijvoorbeeld Ashanti een Vrouwencollectief van zwarte vrouwen. Zwarte en migrantenvrouwen geven aan dat hun positie in de Nederlandse samenleving niet alleen bepaald wordt door uitsluiting op basis van sekse, seksisme, maar ook door uitsluiting op basis van 'ras'/eticiteit, vooroordeel een discriminatie, racisme. Of zoals de Turkse Vrouwenorganisatie HTKB het verwoorde in die tijd:

‘Er moet een einde komen aan de driedubbele uitbuiting van de Turkse vrouw. Zij wordt gediscrimineerd als vrouw, als buitenlandse en als arbeidster’ (Loewenthal, 001:63).

In dit voorbeeld onderscheiden Turkse vrouwen de verschillende differentieassen die in het kruispuntdenken terugkomen. Ze zijn zelfreflexief. Wel is het zo dat er hier over sekse, etniciteit en klasse gesproken wordt alsof deze gestapeld, bij elkaar opgeteld kunnen worden maar het kruispuntdenken gaat ervan uit dat al deze maatschappelijke

ordeningsmechanismen in elkaar grijpen en elkaar co-construeren. Met andere woorden gender is op zichzelf een leeg begrip maar heeft een klasse en etniciteitsinvulling

In deze periode komt er steeds meer discussie over racisme op gang in Nederland en binnen de vrouwenbeweging. Er is sprake van een grote toename in de migratie vanuit Suriname, Molukkers vragen met de treinkapingen van 1975 en 1977 aandacht voor hun situatie en gastarbeiders uit het Middellandse zeegebied laten in het kader van gezinshereniging hun gezinnen overkomen waardoor zij niet langer meer 'gast' zijn maar landgenoten worden. Eind jaren '70 zoeken ook steeds meer vluchtelingen asiel in Nederland (Argentijnen, Chilenen, Vietnamezen). Daarnaast is er een toename van racisme. De politieke partij met racistische grondslagen De Volksunie komt op in 1977, in 1982 komt de Centrum Partij op en in 1983 vindt de moord op Kerwin Duinmeijer plaats (Loewenthal, 2001:56).

Zwarte en migranten feministen doen steeds meer een beroep op theorievorming van zwarte Amerikaanse feministen. In Nederland is Philomena Essed als een van de eerste zwarte feministen die wetenschappelijk publiceerde met haar artikel *Racisme en feminisme* in 1982 in het blad *SocFem Teksten*. Essed concludeert in haar artikel het volgende:

Ik citeer:

“‘Het’ feminisme is nog steeds ‘blank’ feminisme, was mijn uitgangspunt. We hebben inmiddels gezien dat er vaak weinig begrip is voor het geheel van ervaringen van zwarte-gekleurde vrouwen in derde wereldlanden en in Nederland. Uit voorbeelden is vervolgens gebleken dat wij zowel met vrouwen als met mannen banden van solidariteit kennen. Want we hebben niet alleen te maken met onderdrukking op basis van onze sekse, maar we ondervinden ook racisme en komen uit of wonen in landen die gebukt gaan onder westers imperialisme. Een klakkeloze overplaatsing van feminisme zoals gedefinieerd in het westen zou dan ook geen antwoord zijn op onze behoeften, onze strijd.”

Essed beschrijft de ervaringen van zwarte vrouwen binnen de feministische en binnen de antiracistische beweging. Zij concludeert dat pas wanneer racisme en etnocentrisme binnen de vrouwenbeweging daadwerkelijk bestreden wordt, de kloof tussen witte en zwarte vrouwen gedicht kan worden en er sprake kan zijn van een inclusieve (dus alle vrouwen inkluderende) vrouwenstrijd.

Kort daarna vindt in 1983 de Winteruniversiteit Vrouwenstudies plaats. Tijdens deze Winteruniversiteit protesteerden zwarte feministen tegen de opzet van het programma waarin hun ervaringen van marginale betekenis waren. Er waren thema's als moederschap, arbeid, hulpverlening, politiek, seksualiteit, onderwijs en wetenschap en een apart thema niet-westerse culturen waar de ervaringen van zwarte en migrantenvrouwen onder vielen. Alsof deze vrouwen geen ervaringen hadden op het gebied van moederschap, politiek, seksualiteit, arbeid of hulpverlening (Loewenthal, 1984:10-11). Bovendien ging het om zwarte vrouwen IN NEDERLAND, hoezo niet-westers?! Troetje Loewenthal sprak over de ervaringen een lezing uit tijdens de Winteruniversiteit. Deze lezing is vervolgens bewerkt tot het binnen Vrouwenstudies spraakmakende artikel: "De witte toren van vrouwenstudies" in het Tijdschrift voor Vrouwenstudies (1984). Hetgeen een hele discussie op gang bracht o.a. over de term 'zwart', over verschillen tussen zmv vrouwen onderling en over een constructivistische benadering van identiteit. Daarbij werd uitgegaan dat identiteit niet zozeer iets *is* dat men *heeft* maar voortdurend gecreëerd wordt, in wording is, aan verandering onderhevig is en bovendien meervoudig is (zwart, vrouw, migrant, hetero etc.). Zwarte feministen gaven aan dat hun feminisme niet zozeer wit feminisme met een zwart gezicht is (Audre Lorde) maar feminisme met zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen als vertrekpunt (Botman en Jouwe, 2001:15).

1.4. Wat is “kruispuntdenken”?

Ik wil het hier even bij laten als het gaat om de achtergronden gaat en uitleggen wat kruispuntdenken precies inhoudt.

In Nederland is kruispuntdenken geïntroduceerd door Gloria Wekker en Helma Lutz in het boek *Caleidoscopische Visies*.

Zoals moge blijken uit het voorgaande is kruispuntdenken voortgekomen uit kritiek van zwarte, migranten - en vluchtelingenvrouwen op de witte vrouwenbeweging. Doordat er binnen de vrouwenbeweging vrijwel geen oog was voor de normerende werking van etniciteit (eticiteit als sociale constructie net als gender) en uitsluiting op basis van nationaliteit, religie gingen zmv vrouwen zich apart organiseren en benadrukten dat hun positie niet alleen door gender maar ook door etniciteit (en klasse) bepaald wordt.

Andere maatschappelijke ordeningsprincipes zijn klasse, seksuele voorkeur, nationaliteit, religie, leeftijd, lichamelijke mogelijkheden/onmogelijkheden etc. In deze presentatie houd ik het op gender en etniciteit (en soms klasse).

KERN van KRUISPUNTDENKEN: De gedachtegang is dat gender en etniciteit (en andere ordeningsprincipes) altijd gelijktijdig en in wisselwerking met elkaar actief zijn. Net als gender is *eticiteit* ook een maatschappelijk ordeningsprincipe, een sociale constructie waarbij betekenissen worden gegeven aan zogenaamde ‘raciale’ en ‘culturele’/etnische verschillen tussen mensen. Ook in het geval van etniciteit liggen de betekenissen niet vast maar moeten we etniciteit opvatten, en ik citeer:

“als een proces van nooit voltooide en tegenstrijdige maatschappelijke groepsvorming, waarin de wij-zij grenzen steeds weer worden afgebakend, bestreden en verlegd” (Hall, 1991; Pattynama en Verboom, 2000, Wekker en Lutz, 2001)

Het is dan ook niet zozeer de “inhoud” van etniciteit, dwz cultuur, religie, normen en waarden etc. die etniciteit haar betekenis geven maar eerder de grens tussen ‘wij’ en ‘zij’ die betekenis aan etniciteit geeft. Het is bijvoorbeeld vrij lastig om de witte Vlaams-Belgische etniciteit te omschrijven maar waarschijnlijk is dit makkelijker als deze afgezet wordt tegenover de Marokkaans-Belgische etniciteit.

Een voorbeeld van hoe aan etniciteit normen ten grondslag liggen. Voorbeeld: Zo wordt bijvoorbeeld voetbalvandalisme van autochtone mannen niet in termen van etniciteit benoemd en niet snel in verband gebracht met de Nederlandse cultuur (noch met mannelijkheid) terwijl dat in het geval van crimineel gedrag van mannen uit andere etnische groepen (bijvoorbeeld Marokkaanse jongens) wel gedaan (Botman en Hermans, 2002:23). Zo zijn in Nederland, witte Nederlanders de normgroep en alle andere wijken daarvan af. Juist omdat witte Nederlandse etniciteit de norm is, de meest normale en vanzelfsprekende manier van doen, is de machtswerking die ervan uitgaat vaan onzichtbaar (Braidotti, 1996:33-35).

Kimberle Crenshaw (1994) onderscheidt drie vormen van intersectionaliteit:

- 1) structurele intersectionaliteit: discriminerende sociale en institutionele structuren overlappen elkaar.
- 2) politieke en retorische intersectionaliteit: vertogen die met betrekking tot één as emancipatoir zijn, legitimeren tegelijkertijd een andere vorm van sociale ongelijkheid (in- en uitsluiting)
- 3) symbolische intersectionaliteit: stereotype beeldvorming overlappen en versterken elkaar. (geciteerd in Lutz, TvG: 2002-3: 13)

Kruispuntdenken verschilt van diversiteitsdenken omdat diversiteitsdenken dichotomieën herhaalt en in stand houdt terwijl deze juist overstegen zouden moeten worden (zie ook Wekker en Lutz, 2001:38, Botman, 2003). Er is sprake van opsommingen als: mannen en

vrouwen, autochtonen en allochtonen, moslims en christenen werken in de hand dat deze groepen toch gehomogeniseerd worden.

Bovendien worden patronen van dominantie herhaald. Bijvoorbeeld de geijkte vooronderstelling bij diversiteit is: vrouw(=wit), zwarte (=man), homo (=man) etc. Hiermee wordt bedoeld dat niet gekeken wordt naar de verschillen binnen groepen aan de hand van andere differentiaties. Bovendien gaat het diversiteitsdenken uit van toevoegingen terwijl er vaak niets veranderd aan de status quo. (voorbeeld van emancipatiebeleidsnota: algemeen deel en daarna hoofdstukje over zmv vrouwen en arbeidsmarkt m.a.w. er verandert weinig aan het algemene beleid.)

Vaak wordt gedacht dat de visie op verwevenheid van gender en etniciteit, kruispuntdenken alleen betrekking heeft op 'allochtone' vrouwen. Maar dat is niet het geval want net zoals gender ook over mannen gaat (en niet alleen over vrouwen) gaat, is etniciteit niet alleen iets dat minderheden of allochtonen betreft maar ook over de etnische meerderheid of autochtonen gaat. Of het nu om witte Nederlandse mannen gaat of om Turkse vrouwen de gedachtegang is dat iedereen een seksepositie EN een etnische positie inneemt in de samenleving en dat een ieders identiteit hierdoor beïnvloed wordt. Nogmaals ook andere factoren zoals klasse, seksuele voorkeur, nationaliteit etc. zijn bepalende factoren. Het vernieuwende aan kruispuntdenken is dan ook dat het betrekking heeft op ons allemaal. In tegenstelling tot de oude seksisme-racisme discussie of binnen het diversiteitsdenken. In het eerste geval zijn het zmv vrouwen die 'slachtoffer' zijn van seksisme-racisme en in het tweede geval – diversiteitsdenken- worden "allochtonen" toegevoegd en gaat 'het impliciet om witte vrouwen of "allochtone" mannen.

En in de tweede plaats dat het ons helpt een machtsanalyse te maken. In die zin verschilt het sterk van het diversiteitsdenken dat ervan uitgaat dat we allemaal verschillend/anders zijn en daardoor allemaal gelijk. Vanuit het "kruispuntdenken" zeggen we: "Ja, we verschillen allemaal van elkaar maar niet alleen omdat bijvoorbeeld ik een vrouw ben en u een man en ik daarbij een Surinaamse achtergrond hebt en u een Nederlandse etc. maar ook wat betreft machtsposities die we in de samenleving innemen."

Wat het oplevert om vanuit kruispuntdenken te onderzoeken wil ik het volgende voorbeeld nemen. Voorbeeld Krantenkoppen:
Vorig jaar oktober kopte de Metro met: "*Allochtonen verdienen nog steeds flink minder*". Flink minder dan autochtonen ondanks een gelijk opleidingsniveau, aldus de Metro. Verder wordt in het artikel nog vermeld dat Turkse en Marokkaanse werknemers gemiddeld het laagste inkomen van de werkende bevolking in Nederland hebben. In dezelfde week een artikel uit de NRC met de kop "*Vrouw verdient helft loon man*" dat over inkomensverschillen bij heterostellen gaat.

In het eerste artikel wordt een stand van zaken naar etniciteit opgemaakt en in het tweede artikel naar gender. De gegevens in beide artikelen zeggen iets over gender OF etniciteit. Het gaat over mannen/vrouwen enerzijds en over autochtonen/allochtonen anderzijds. Gender en etniciteit worden uit elkaar getrokken. Door een dergelijke benadering blijft er het een en ander onzichtbaar. Bekijken we de loongegevens vanuit de verwevenheid van gender EN etniciteit dan biedt de Emancipatiemonitor 2000 (gegevens tot 2000!!) wat meer aanknopingspunten voor een intersectionele invalshoek van gender en etniciteit. Uit gegevens van het CBS naar het bruto-uurloon naar herkomstgroepering (eticiteit), dienstverband (voltijd/deeltijd) en geslacht dan zien we dat autochtone, witte mannen, 1/3 meer verdienen dan niet-westerse allochtone/zwarte migranten- en vluchtelingen vrouwen. (Dit zijn twee uitersten witte vrouwen en 'allochtone'/zmv mannen zitten wat betreft loon tussen deze twee groepen in). De krantenartikelen maken niet zichtbaar wat de stand van zaken is omtrent de loonstructuur en zwarte, migranten en vluchtelingenvrouwen.

Met andere woorden zonder een intersectionele benadering waarbij het om de verwevenheid

tussen gender EN etniciteit gaat wordt deze groep uitgesloten en - sterker nog - blijft een specifieke problematiek buiten beeld. Met dit voorbeeld wordt zichtbaar dat een intersectionele benadering geheel nieuwe/andere kennis naar voren brengt.

Nu zult u misschien denken dat een deel van de beloningsverschillen is toe te schrijven aan verschillen in achtergrondkenmerken tussen mannen en vrouwen en tussen etnische groepen zoals aantal gewerkte uren en opleidingsniveau. Wanneer al deze aspecten verdisconteerd worden dan geeft het CBS aan dat er –wat loonsverschillen tussen mannen en vrouwen- een statistisch onverklaard beloningsverschil is (Keuzenkamp en Oudhof, 2000:7).

1.5. “Hoe” kruispuntdenken?

Maar hoe krijg je nou zicht op welke ordeningsprincipes er operatief zijn?

Zowel Kimberle Crenshaw als Helma Lutz en Gloria Wekker gebruiken de analyse methode die Mari Matsuda voorstelt, namelijk die van *De Andere Vraag Stellen*.

Matsuda is overigens de eerste vrouwelijke Aziatische-Amerikaanse rechtenprofessor die een vaste aanstelling aan een universiteit heeft gekregen in de VS. Ze werkt aan het Georgetown University Law Center.

Matsuda noemt een aantal ‘andere’ vragen waarbij zij er van uitgaat dat in de meeste gevallen al helderheid is over 1 uitsluitingsmechanisme.

namelijk:

- Is er sprake van seksisme? (Deze vraag kan je stellen als er al sprake is van racisme of homodiscriminatie of leeftijdsdiscriminatie etc.)
- Is er sprake van racisme? (deze vraag kan je stellen als je al weet dat er sprake is van seksisme etc.)
- Is er sprake van een klasse dimensie?
- Is er sprake van heteroseksisme ofte wel homofobie?
- Spelen regionale achtergronden een rol? (Denk bijvoorbeeld aan De Randstad of de grote steden vs het platteland/ de provincie)
- Speelt het koloniale verleden een rol?

Dezelfde vragen kun je dus stellen op het gebied van leeftijd, nationaliteit, etc.

1.6. Welke kansen biedt kruispuntdenken?

In de witte Nederlandse vrouwenbeweging merk ik regelmatig dat er een weerstand is tegen kruispuntdenken en ook wel tegen diversiteit. Dit heeft te maken met een angst voor verlies van de eigen machtspositie. Soms zit er ook een strategische overweging achter deze weerstand want de redenering is dan als volgt: als vrouwen nou alleen strijd voeren vanuit wat hen bindt namelijk vrouwzijn ipv ook nog eens rekening te houden met datgene wat vrouwen verdeelt bijvoorbeeld seksuele voorkeur, leeftijd, etniciteit, religie dan zou de vrouwenbeweging echt een vuist kunnen maken. Kruispuntdenken gaat er vanuit dat we zeker in ogenschouw moeten nemen wat ons bindt EN tegelijkertijd ook naar wat ons scheidt. Kimberle Crenshaw zegt dat kruispuntdenken, intersectionaliteit juist helpt in coalitievorming.

In haar artikel “Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color” (1994) schrijft ze dat etniciteit gezien kan worden als coalitievormend is tussen mannen en vrouwen van die specifieke etnische groep Net zoals etniciteit coalitievormend kan zijn tussen homo’s en hetero’s van die specifieke etnische groep en dus een basis kan bieden om kerken en andere instituties die heteroseksualiteit als norm propageren aan te pakken. In die zin kan gender dus ook coalitievormend zijn tussen witte en zwarte, migranten en vluchtelingen feministen om bijvoorbeeld racisme en islamofobie aan te pakken.

1.7. Kruispuntdenken in actie

- 1) Mari Matsuda: andere vraag stellen om normeringen bloot te leggen.
- 2) statistisch materiaal verzamelen
- 3) beleid doorlichten zoals bij de Emancipatie Effect Rapportage (EER) Welke normen liggen er besloten in beleid
- 4) onderzoek (laten) doen

Terugkomend op waar ik deze lezing mee ben begonnen:

- 1) Kruispuntdenken is een modegril. **Antwoord:** Dit klopt niet want Sojourner Truth kan als kruispuntdenker beschouwd worden met haar Ain’t I a Woman speech (1851), een ander voorbeeld is uit 1977 van de Combahee River Collective.
- 2) kruispuntdenken (de verwevenheid van gender en etniciteit) heeft enkel betrekking op zwarte, migranten en vluchtelingenvrouwen **Antwoord:** klopt niet ook de identiteit en maatschappelijke positie van witte vrouwen, witte mannen, oudere homo’s, lesbische moslima’s etc. worden door verschillende ordeningsmechanismen en normeringen bepaald.
- 3) Met het woord ‘vrouwen’ wordt alle vrouwen bedoeld dus waarom moeten we die verschillen telkens benadrukken? **Antwoord:** in praktijk betekent het dat als het om vrouwen gaat impliciet *witte* vrouwen bedoeld wordt en in het geval van “allochtonen” gaat het impliciet om mannen.
- 4) kruispuntdenken is niet anders dan diversiteitsdenken **Antwoord:** bij diversiteitsdenken wordt alleen iets ‘anders’ toegevoegd maar blijft de status quo gehandhaafd.
- 5) kruispuntdenken maakt het alleen maar onoverzichtelijk want je kunt nooit alle verschillen tegelijk in ogenschouw nemen **Antwoord:** klopt, je moet het ook per context bekijken welke ordeningsprincipes meer op de voorgrond treden.
- 6) kruispuntdenken is niets anders dan statistieken onderverdelen in verschillende groepen **Antwoord:** dat is één aspect van kruispuntdenken.

Aansluitend op de uiteenzetting van Maayke Botman kwam uit het publiek de vraag of zmv-vrouwen in Nederland zich verenigen in aparte groepen of of er ook een soort koepel bestaat die gezamenlijke programma's verdedigt.

Maayke Botman repliceerde dat de situatie ingewikkeld is en het antwoord samenhangt met de aan de gang zijnde evolutie van institutionalisering van de Nederlandse vrouwenbeweging. Tijdens de tweede feministische golf, toen de overheid een emancipatiebeleid ontwikkelde, besloot ze ook om de vrouwenbeweging actief te gaan subsidiëren en organisatievorming te beïnvloeden en te versterken. Ook zmv-vrouwen hebben daar gebruik van gemaakt. Door allerlei teleurstellingen in de brede vrouwenbeweging (en bijvoorbeeld ook binnen de arbeidersbeweging) zijn zij zich ook apart gaan organiseren. Botmans indruk – maar ze wil die ook onderzocht zien – is dat grote, oude organisaties zoals het IIAV (vrouwenbibliotheek), de Vrouwenalliantie, de Nederlandse Vrouwenraad enzovoort al die jaren een continuïteit in subsidiëring genoten, waarvan organisaties van migrantenvrouwen alleen maar konden dromen. Zij moesten het vaak met veel minder geld doen. Bovendien werden vooral zij opgeheven in de opeenvolgende bezuinigingsgolven in Nederland. In de Vrouwenalliantie, ook een koepel van verschillende organisaties, zie je duidelijk dat zowel de ‘vrouwen’ als ‘de zmv-vrouwen’ zich apart en samen hebben georganiseerd. E-quality, om een voorbeeld te nemen waar Botman zelf gewerkt heeft, is een fusie-organisatie die ontstaan is uit vier vrouwenorganisaties: drie traditionele witte-vrouwenorganisaties en één zmv-organisatie. Ook die fusie is er gekomen door een besparingsronde. De overheid dwingt vrouwenorganisaties op die manier tot samenwerking, maar of dat een positief verhaal wordt, is nog af te wachten. Alleszins zal de toekomst nog bezuinigingsingrepen kennen. Het stemt Botman alvast somber dat het steeds meer zmv-vrouwenorganisaties zijn die wegbezuinigd worden. Maar hopelijk komen die in de reguliere, grote organisaties terecht en kunnen ze er alsnog hun stempel drukken...

2. “Feminisme in veelvoud”

2.1. Inleiding

De maatschappelijke ontwikkelingen volgen mekaar in ijltempo op in deze globaliserende wereld. Ze dwingen ook het feminisme vandaag ertoe om zichzelf continu te bevragen, te herdenken en te veranderen. Het feministische gedachtegoed en activisme zijn willens-nillens volop in beweging. Maayke Botman illustreerde in haar exposé al de huidige veelheid aan feminismen. Feminisme kunnen we niet meer in het enkelvoud denken. Botmans verhaal haalde bovendien ook al conflictpunten aan binnen het feminisme of binnen de verschillende feminismen, zoals de strijd die zwarte feministen voerden en nog altijd voeren om de witheid van het ‘westerse feminisme’ aan te klagen.

Voor een panelgesprek over die diversiteit aan feminismen en de daarmee verbonden mogelijke knelpunten, nodigden de organisatoren vijf spreeksters uit, elk met haar specifieke invalshoek en eigen ervaringen om uit te puren. Rond de tafel die avond zaten:

- Soumaya Zaougi, voormalig diversiteitmedewerker van Groen!, en aan de slag op het kabinet van toenmalig minister Adelheid Byttebier. Op het kabinet Welzijn, gezondheid en gelijke kansen werkte zij vooral over armoede.
- Anne Grauwels, lid van het Vrouwen Overleg Komitee (VOK).
- Sarah Bracke, lid van verschillende organisaties, die dag sprekend vanuit haar engagement bij NextGENDERation Brussel.
- Katrien Bruggeman van de Nederlandstalige Vrouwenraad (NVR), die voorzitterster Francy van der Wildt verving.
- Sultan Balli van het Steunpunt allochtone meisjes en vrouwen (SAMV).
- Sonja Spee van het Steunpunt gelijke kansenbeleid, moderator

De organisaties in het panel zijn zo gekozen dat ze een mooie staalkaart vormen van de verscheidenheid binnen het feministisch landschap in Vlaanderen anno 2004. De panelleden kregen als voorbereiding voor het debat drie vragen voorgelegd. Elke vraag vormde achtereenvolgens het voorwerp van de discussie, waarbij de vijf de tijd kregen om hun reflectie op die vraag voor te leggen aan het publiek. Daarna kon zich een gesprek met de zaal ontsppen. Op die manier liep de dialoog met inbreng van het panel en het publiek continu.

De eerste vraag waarover de spreeksters gevraagd werd na te denken was: Hoe vult jouw organisatie feminisme in en hoe vertaalt dit zich in de praktijk? Voor wie niet vanuit een organisatie sprak kwam de vraag neer op: Hoe vul jij feminisme zelf in en hoe ga je om met dit concept? De tweede vraag waarop het debat focuste luidde: Hoe ga binnen jouw organisatie om met die verschillende meningen over feminisme en hoe gaat ze ermee om in relatie tot andere organisaties? Individueel betekende dat: Ben je reeds geconfronteerd met andere invullingen van feminisme en hoe ga je hiermee om? De laatste vraag zoomde op een nog concreter manier in op die verschillen, en polste wanneer verschillen een bron van rijkdom betekenen en wanneer een bron van conflict.

2.2. Invullingen van feminisme en hun vertalingen naar de praktijk: vijf spreeksters, vijf feminismen?

De visie op feminisme waaraan de vijf spreeksters hun relaas ophingen gunden een levendige blik op wat onder die noemer allemaal schuilgaat. Zo vertrekt de werking van de **Nederlandstalige Vrouwenraad** van de hardnekkige ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. Ze wordt geproduceerd in ons dagelijkse leven en wordt bepaald door geslacht, leeftijd, opleiding, etniciteit, validiteit, seksuele voorkeur, gezinsvormen enzovoorts. Willen we die ongelijkheid bekampen, dan vereist het een globale visie, stelt **Katrien Bruggeman**. Er is een dringende nood aan een maatschappelijk debat over het soort visie dat de vrouwenbewegingen aankleven en daarnaast moeten we kijken of er een maatschappelijk draagvlak voor bestaat. Binnen de vrouwenbeweging, verzekert Bruggeman, worden alvast die punten onderschreven die in het NVR-memorandum bij de laatste verkiezingen opgenomen werden. Bruggeman: “Omdat de ordeningsprincipes talrijk zijn, gaat de NVR bij zijn standpuntontwikkeling kijken welke juist prevaleren voor die welbepaalde thematiek. In zekere zin impliceert het dat de NVR het kruispuntdenken toepast.” Intern zijn de stafleden van de Vrouwenraad ervan overtuigd dat de behoefte aan wat zij ‘cross analyses’ noemen zich meer dan ooit stelt. Die behoefte laat zich bijvoorbeeld sterk gevoelen wanneer men screenings maakt van enquêtes. “De vrouwenbewegingen in Vlaanderen ontwikkelen dus al volop het kruispuntdenken in hun visie- en basisteksten,” besluit de NVR.

De manier waarop de NVR de nagestreefde gelijkheid concreet invult, steunt op twee uitgangspunten. Ten eerste ziet de Vrouwenraad de paritaire democratie als primordiaal. Het debat wordt binnen de vrouwenbeweging al een tijd gevoerd, en zeker ook binnen de Vrouwenraad, maar het is volgens Bruggeman maar de vraag of er wel een maatschappelijk draagvlak voor bestaat. Bij de verkiezingen is namelijk gebleken dat paritaire democratie eigenlijk heel verschillend begrepen wordt. Het principe van de paritaire democratie komt uit Frankrijk en betekent gewoon fifty-fifty, evenveel mannen als vrouwen. In de praktijk ijvert de Vrouwenraad voor het ritsprincipe en voor het betonneren van pariteit op het gebied van de uitvoerende mandaten. “Dat kan in principe geen tijdelijke eis zijn, want als we pariteit vooropstellen, willen we dat hopelijk bestendig zien, zelfs in tijden waar teveel vrouwen in de politiek dreigen in te stromen. Maar met de huidige 70 % mannen zitten we daar nog ver van af,” verduidelijkt Bruggeman.

Het tweede uitgangsprincipe voor de NVR is wat Katrien Bruggeman typeert als “een nieuw sociaal contract”. Hiermee voltrekt zich een beweging binnen de vrouwenbeweging, die af wilde van het vroegere kostwinnersdenken en een nieuw sociaal contract voor ogen heeft waarbij gelijkheid anders wordt ingevuld, voor mannen én vrouwen. Het komt neer op een maatschappijmodel waarin mannen meer gaan zorgen en vrouwen meer gaan werken. De raad vindt het hoogtijd dat de onbetaalde arbeid ook echt onder elkaar verdeeld wordt. Dat vergt politieke keuzes, zoals de eisen waarrond in de raad consensus heerst en waarmee hij naar buiten treedt, laten zien. Het is vaak ook een tijdrovend proces, zeker als je werkt in een context van politieke vrouwenorganisaties, die standpunten-in-wording ook nog moeten doorpraten met hun achterban. Maar binnen de NVR worden wel vaker beslissingen genomen, los van de respectieve politieke partijlijnen. Vandaar dat er nog een hele lange weg is om eerst het maatschappelijk debat te voeren over hoe de vrouwenkoepel die paritaire democratie invult, over de langetermijnvisie waarbinnen zoiets kadert. Zijn quota wel zo heilzaam als vroeger gedacht werd? Problematiseren ze vrouwen – individueel en als groep – niet nog meer? “Kortom, dit nieuwe sociale contract, dat afstapt van het kostwinnersdenken en dat zich dient te concretiseren in de partijprogramma’s, overstijgt het leuteren over ouderschapsverlof of tijds krediet of wat dan ook, en houdt een hele geïntegreerde visie in over de arbeids- en gezinsproblematiek,” onderstreepte Bruggeman.

Een tweede invulling van feminisme, deze die aan de basis van **nextGENDERation** ligt, werd verwoord door **Sarah Bracke**. Zij verduidelijkte dat nextGENDERation geen echte organisatie is, maar een nieuw Europees transnationaal netwerk van studenten, onderzoeksters en activistes. Wat hen bindt is dat ze met feministische theorie en politiek bezig zijn en met de manier waarop feministische theorie en politiek kruist met postkoloniale, migranten-, antiracisme-, lesbiënne-, queer en anti-kapitalistische strijd. In die gebalde omschrijving springt meteen de sterke nadruk op interseksionaliteit in het oog. Die “noodzakelijke verwovenheid van de verschillende assen van onderdrukking of machtsongelijkheid, die onze levens bepalen” schraagt de werking van nextGENDERation.

Bracke deelt Maayke Botmans overtuiging dat het gewoon artificieel en zelfs ronduit onmogelijk is om die assen van elkaar te onderscheiden. Als feministische groepen dat wél doen en een politiek opbouwen door enkel bijvoorbeeld naar gender te kijken of enkel vanuit de invalshoek van etniciteit of seksuele voorkeur, zijn ze volgens hen onvermijdelijk andere machtsmechanismen en onderdrukkingen aan het reproduceren. Dat is voor NextGENDERation meteen ook de immense uitdaging waarvoor het feminisme vandaag staat: een politiek proberen te baseren op die interseksualiteit. Sarah Bracke citeert graag Adrienne Rich, de Joods-Amerikaanse feministe die heel veel geschreven heeft in de jaren 1970-'80 en die voor haar heel goed samenvat wat feminisme is: “Met vrouwenstrijd bedoelden we niets anders dan een samenleving, vrij van alle vormen van onderdrukking.” Bracke grijpt ook terug naar de figuur van Sejourner Truth, met wie Botmans uiteenzetting begon. Die zwarte denkster deed aan interseksionaliteit *avant-la-lettre* en maakt deel uit van een heel lange traditie binnen het feminisme die van bij het begin rekening houdt met de verschillende pijlers van machtsongelijkheid. NextGENDERation wil graag in die traditie voortwerken.

Een tweede belangrijk punt dat Bracke als typisch voor nextGENDERation naar voren schuift, is de productie van kritische kennis. De leden in het netwerk hebben een of andere band met feministische theorie, met vrouwenstudies. Of ze die nu binnen de universiteit beoefenen, of erbuiten - waar vrouwenstudies zich in sommige landen exclusief afspeelt. Wat die relatie theorie-politiek betreft leeft binnen het internationale netwerk een consensus over het belang van kritische kennis. De achterliggende idee is onder meer, legt Bracke uit, dat de heel oude arbeidsverdeling tussen denken en doen een arbeidsverdeling is die altijd al seksistisch en racistisch geweest is. Het zijn altijd bepaalde mensen die het voorrecht gehad hebben om te *denken*, en anderen die *doen*, of hooguit een getuigenis mogen komen leveren, maar de kennisproductie, het echte denkwerk is iets wat wit is en traditioneel ook mannelijk. De nextGENDERation-groep wil kritische kennis produceren.

Ten derde stipt Bracke nog aan dat nextGENDERation niet werkt via representatie, maar bewust aan affiniteitenpolitiek doet. Zo'n transnationaal netwerk, met onder meer een mailinglist waarop zo'n 270 mensen actief zijn uit verschillende Europese landen en ook wel daarbuiten, kan moeilijk samenkomen om te vergaderen. Vandaar dat veel van de activiteiten concreet gebeuren in een subgroep binnen nextGENDERation, door mensen die elkaar vinden en besluiten om samen te werken rond een bepaald punt. Sterker, NextGENDERation verwerpt het principe van vertegenwoordiging.

De kritiek daarop verwoordde Bracke als volgt:

“Kijken we naar de geschiedenis van de vrouwenbeweging en van vele andere sociale bewegingen, dan is er altijd de moeilijke en kritische kwestie van wie spreekt voor wie. En ik denk dat we allemaal genoeg voorbeelden kennen van een proces waarbij zich een beweging vormt en op een bepaald moment een structuur in het leven geroepen wordt. Wie vertegenwoordigt de groep, wie zal in naam van de ganse groep spreken? Heel vaak is het op dat moment dat dingen verkeerd lopen. In het proces dat vanuit het kruispuntdenken vorm krijgt, waarin verschillende invalshoeken aan bod komen, zou op het moment dat het naar het niveau van vertegenwoordiging gebracht

wordt, ineens gezocht worden naar de meest algemene stem. Je kunt toch niet iemand die vanuit een té specifieke situatie spreekt, als algemene groepsvertegenwoordiger aanstellen, is de redenering. Ook over dat soort van algemene vraagstukken buigen een aantal van ons zich. Bijvoorbeeld op het laatste European Social Forum begeleidde een nextGENDERation-groepje een workshop ‘Embodied leadership, Politics of representations in social movements’, dus ‘belichaamd leiderschap, wie spreekt voor wie’.

Het gevolg van deze kritiek is dat NextGENDERation heel bewust haar werking structureert op basis van het idee van affiniteit, omdat dit net mogelijkheden biedt voor kruispuntdenken. De groep heeft geen globale visie, in de zin dat men het via vergaderingen eens zou worden over wat feminisme precies is. Wel wordt op bepaalde punten van affiniteit die men met bepaalde individuen of groepen vindt - en die misschien ook alleen maar voor dat punt of voor een actie relevant zijn - samengewerkt. Bracke is gehecht aan het proces waarbij dingen opgebouwd worden voor een concrete actie. Daaruit kan ook een samenwerking groeien voor toekomstige acties, wat nieuwe vormen van feminisme kan creëren.

Een derde stem in het debat kwam vanuit **het Vrouwen Overlegkomitee**. **Anne Grauwels** plakte drie kernbegrippen op de visie waarmee het VOK feminisme invult, maar gaf meteen aan dat het er nog meer hadden kunnen zijn en dat andere leden deels ook andere naar voren zouden schuiven. Haar keuze is ingegeven doordat ze een product van het tweedegolffeminisme is, meent ze. Het eerste woord is gelijkheid: “Met gelijkheid wil ik twee dingen zeggen; ten eerste dat indien wij ons zouden moeten bekennen tot het gelijkheidsdenken of het differentiedenken, we voor gelijkheidsdenken zouden kiezen. Ten tweede nemen we wel gelijkheid in de mond, maar we doelen duidelijk op ongelijkheid, verschillen in machtsposities. “We leggen ons niet toe zozeer op het bestrijden van differentie, het wegwerken of het onzichtbaar maken van verschillen, daar gaat het niet over. Dat kan natuurlijk wel in de praktijk gebeuren, maar dat is zeker niet de bedoeling.”

Het tweede aspect dat Grauwels met het VOK verbindt is autonomie (of emancipatie). Ook hier dekt de vlag twee ladingen. Economische zelfstandigheid, voor alle vrouwen, dat een zeer belangrijk item was tijdens de tweede golf, blijft voor het VOK een centraal streefdoel. Daarnaast is ook de onafhankelijkheid van de vrouwenbeweging een VOK-stokpaardje. Het VOK hecht erg veel belang aan haar autonome positie, buiten de geïnstitutionaliseerde structuren. En waar zowel de Nederlandstalige Vrouwenraad als het VOK pluralistisch zijn, is het niet zo dat het VOK moet terugkoppelen naar gelieerde organisaties. De werking stoelt immers niet op een consensusmodel. VOK-vrouwen hebben een lange traditie van debatteren zonder te zoeken naar de grootste gemene deler in hun visies. Over bepaalde thema's komt men tot een consensus, in andere zaken is dat onmogelijk. Trouwens, in veranderende contexten en in bad met verschillende generaties feministen moet je als vereniging debatten opnieuw voeren en visies wijzigen. Soms geraken leden er niet uit. De complexiteit van goede argumenten pro en contra, waardoor trancheren uiterst moeilijk is, wordt collectief en persoonlijk ervaren, maar dat voedt en vormt je engagement, is de filosofie.

Een derde poot in de VOK-visie is naar Grauwels' smaak het belang van de politieke strijd: feminisme is ook actie voeren, aan politiek doen. Het persoonlijke is onverminderd politiek, gelooft VOK, maar het koppelt dit aan daadwerkelijk aan politiek doen. Politiek houdt erg veel in, en de manier waarop het VOK het vooral invult is door jaarlijks een vrouwendag te organiseren.

Het achterliggende ideeëngoed van het **Steunpunt allochtone meisjes en vrouwen** typeerde **Sultan Balli** aan de hand van volgende drie invalshoeken: diversiteit, meervoudig identiteit en feminisme op maat. SAMV vertrekt immers vanuit de verscheidenheid van de doelgroep allochtone meisjes en vrouwen en dit zowel qua nationaliteit, scholing, visie, religie, etniciteit.

“Aspecten die eigenlijk los staan van vrouw-zijn, en waar vrouw zijn deel van uitmaakt,” stelt Balli. SAMV is ontstaan vanuit de behoeften van deze vrouwen. “Wij zijn eigenlijk gegroeid vanuit de verschillende wensen en noden, en om daar zicht op te krijgen gaan wij uit van meervoudige identiteit,” schetst Balli. Zij poogt het zo samen te vatten: “SAMV staat stil bij biologische verscheidenheid, bij psychologische verscheidenheid, bij sociale verscheidenheid, dus willen we relaties bewerkstelligen met etnische groeperingen, bij groeperingen buiten de etniciteit, buiten de nationaliteit en in andere maatschappelijke posities.” Balli merkte op dat dit laatste in het debat tot dan toe minder aan bod was gekomen en wou het bewust ook benoemen: de maatschappelijke positie vanuit veeleer een minoriteitsituatie en binnen een dominantiesituatie. “De alloctonengemeenschap zit in een minderheidssituatie in heel de Belgische samenleving, wat toch een uiterst belangrijk aspect van die meervoudige identiteit uitmaakt,” stelde ze.

Het steunpunt probeert dan ook met die meervoudige identiteit om te gaan door allerlei ondersteuningsactiviteiten op te zetten en dit op vlak van al die domeinen. Recent nog bracht het SAMV bijvoorbeeld een brochure uit over het huwelijk, vakantie stress en gewenst of ongewenst huwelijk. De folder is een typevoorbeeld van hoe SAMV juist die diversiteit probeert in rekening te brengen, maar ook de visie van het Steunpunt wil vertolken:

“Wij informeren de vrouwen en de jongeren over hun rechten en hun plichten, met informatie die zij moeten hebben over bijvoorbeeld de juridische wetgeving van hier en ginder, om tot een zelfgemaakte keuze te komen. Daarnaast proberen we ook de problemen die alloctone meisjes, vrouwen of jongeren beleven, zoals rond gedwongen uithuwelijking, ook niet uit de weg te gaan. Integendeel, die problemen zijn er en we willen hen ook benoemen en ze als maatschappelijke kwesties behandelen. Zo adviseren wij ook jongeren hoe zij daaraan kunnen ontsnappen.”

Tegelijk, en dat is een derde kernbegrip, ijvert SAMV ervoor dat alloctonen in de realiteit, maar ook in de beeldvorming over hen, niet voortdurend in de slachtofferrol terecht komen. Balli beschreef het zo: “We proberen om meisjes én vrouwen op hun eigen verantwoordelijkheid te wijzen. Zo van ‘kijk, denk vooraleer je met een huwelijk met iemand van ginder aangaat.’ Daarbij vertellen we hen wat de mogelijke nadelen zijn.” SAMV spoort telkens de diversiteit op in de groepen alloctone vrouwen en meisjes, en werkt vanuit de meervoudige identiteit: gender, etniciteit, maar ook leeftijd bepalen sterk wie je bent.

Zijn werking stoelt niet op het consensusmodel. Balli wijst erop dat de omschreven positie van het steunpunt vandaag in feite niet toelaat dat aan belangenbehartiging en beleid gedaan wordt. Het moet vooral samenwerken met andere vrouwenorganisaties of de alloctone mannenorganisaties, en die samenwerkingsverbanden zijn er vooral op gericht om “in het middenveld de coherentie te zoeken in de erkenning van die meerwaarde van diversiteit.” Dat betekent dat zij eigenlijk met de doelgroep die ze ondersteunen, op zoek gaan naar wat juist verbindt doorheen die diversiteit. Dus als er één bepaald aspect belangrijk is in het leven van de alloctone vrouwen, zal het steunpunt dat benadrukken. Niet altijd door het consensusmodel, maar wel door erkenning van die meerwaarde van diversiteit binnen de eigen groep. Sultan Balli wees erop dat het SAMV en de andere organisaties rond de tafel wel overtuigd zijn van het belang van etniciteit, maar dat in de maatschappij weinig beweegt. “Wij zijn ontstaan uit een alloctone mannenorganisatie, waarvan we merkten dat ze veel te weinig aandacht hadden voor het genderspect. We blijven kiezen voor de combinatie van gender en etniciteit omdat wij merken dat beide pijlers in conceptnota’s misschien wel al ingevoerd zijn, maar dat de realiteit verraadt dat het SAMV nog nodig is.”

Voor *Soumaya Zaougi*, die niet vanuit een of andere organisatie spreekt, doet elke omschrijving van het feminisme de talrijke variaties binnen het feminisme onrecht aan. Haar persoonlijke verhaal en haar eigenste invulling van het concept inspireerden alvast haar “studiekeuze, jobkeuze en levenskeuzes.” “Feminisme: het streven naar een gelijkwaardige

behandeling van vrouwen ten opzichte van mannen”, citeert Zaougi uit de Dikke Van Dale. “Ik was eigenlijk met feminisme bezig vanaf mijn twaalfde. Vanaf toen streefde ik naar een gelijkwaardige behandeling van mijzelf ten opzichte van mijn broers. Als kind van een moslimvader hoefde ik niet kortgerokt rond te huppelen en was het vanzelfsprekend dat niet mijn broers maar ikzelf hielp in het huishouden.” Zaougi gelooft sterk dat haar gezinssituatie de interesse in het feminisme voedde. Ze leerde vraagtekens plaatsen bij waarden en normen die stereotypen over mannen en vrouwen in de hand werken. Zich niet laten reduceren tot de stereotypen, werd zowat haar devies. Als studente schreef ze stevast papers en taken over de positie van de vrouw in de islamitische samenleving, de situatie van de moslima, het religieus fundamentalisme of het multiculturalisme. Zaougi opteerde resoluut voor het vak genderstudies toen ze in Gent ging studeren. Dezelfde drijfveer verklaart waarom ze haar thesis over genitale verminking bij vrouwen schreef, waarom ze diversiteitsmedewerkster werd, waarom ze het belangrijk vindt dat haar jongere zussen weten waarom ze als vrouw een hoofddoek dragen. Zaougi besluit: “Als vrouw in een omgeving waar jongens soms meer rechten hadden dan meisjes, wou ik de wortels bloot leggen van misogyne systemen en gebruiken. Voor mij is feminisme alvast zoeken naar het waarom van een ongelijke behandeling tussen de seksen binnen bepaalde culturen en hoe je daarmee kan omgaan.”

2.3. Vijf spreeksters, vijf kruispuntdenksters?

Hoewel er accentverschillen te bemerken waren, viel op hoe de vijf getuigenissen het kruispuntdenken als een evidentie en verworvenheid voorgesteld hadden, althans voor het soort feminisme dat de organisaties en/of spreekster in kwestie aanhangen. Het gesprek dat daarop ontstond, zoomde meteen in op het spanningsveld tussen enerzijds de geschetste, vrij eensgezinde visies en anderzijds de mate waarin de opstelling rond concrete kwesties kon sporen met het gegeerde kruispuntdenken. **Maayke Botman** polste hoe de NVR paritaire democratie concreet zag in combinatie met een meer diverse constellatie. Welke mannen en welke vrouwen bevolken zo’n parlement met 50 procent mannen en 50 procent vrouwen?

Katrien Bruggeman lichtte toe dat aan de fifty-fifty eis zo’n twee decennia debat voorafgegaan zijn en dat de NVR de eis beargumenteert door te verwijzen naar de sterke ondervertegenwoordiging van vrouwen, terwijl ook de grondwet erkent dat burgers mannen en vrouwen zijn. De burgerdemocratie moet dan ook een paritair gezicht krijgen, luidt het. “Eens die eis gehoord wordt, begint het politieke werk goed. Op heel concrete terreinen, waarvoor je contextanalyses maakt met alle variabelen, dient men beleidsmaatregelen gericht op bepaalde, specifieke doelgroepen voor te stellen.” Ze pleitte ervoor het doelgroepenbeleid te herdenken en niet noodzakelijk groepen te benoemen. De NVR vreest dat dit de groep verder problematiseert, terwijl het net het beleid is dat dient te worden geproblematiseerd. Gelijke resultaten voor alle mannen en vrouwen veronderstelt een zeer complex verhaal, gaf ook Bruggeman toe, maar het ontbreekt ons land nog altijd aan genderindicatoren, in tegenstelling tot Nederland. Botman is gewonnen voor zo’n registraties. Ze verwijst naar de laatste verkiezingen om duidelijk te maken dat ook etniciteit een erg cruciale rol speelt. Zelfs als ordeningsmechanisme wat paritaire democratie betreft, kun je niet om etniciteit heen.

In die context stelde Sarah Bracke de witheid van de werking van vrouwenorganisaties ter discussie. Hoeveel allochtonen(organisaties) zijn lid en in welke mate wegen zij op de besluitvorming? De Vrouwenraad bracht in dat het Steunpunt niet enkel lid is van de koepel, maar dat tegenwoordig geen enkel memorandum naar buiten gaat zonder dat erover overleg met SAMV is gepleegd. Alle eisen vanuit het Steunpunt werden in het recente memorandum geïntegreerd en niet alleen onder een paragraaf ‘minoriteitenbeleid’. Dat er ook zo’n aparte paragraaf was kwam omdat de NVR ook specifieke eisen heeft. Maar zowel bij de stukken over de arbeids- en de combinatieproblematiek heeft het memorandum de aandacht voor de ondermaatse onderwijskansen en de slechte tewerkstellingskansen voor allochtone vrouwen.

Of voor de problematiek van de kostwinnerswissel, waarbij vrouwen allochtone mannen laten overkomen, die dan vaak in de werkloosheid terecht komen.

NextGENDERation, waarbinnen veel mensen actief zijn die ooit in groepen of organisaties gefrustreerd raakten met de manier waarop consensus vorm kreeg, is ervan overtuigd dat de vrouwenverenigingen - in een Vlaanderen dat in Brackes bewoordingen “mainstream racistisch is” – evenmin ontsnappen aan racisme. Ze onderstreept dat dit om alledaags racisme gaat, niet het soort spectaculaire racisme, en beschreef dit “eigenlijk veel ergere dagelijks racisme” als volgt: “We werken samen met een organisatie. Maar hoe spreek je tegenover een organisatie, op welke basis? Geef je ze pakweg 5 minuten voor dat je memorandum de deur uit moet, de mogelijkheid om het te addenderen?” Botman, die de redenering doortrok, wierp de vraag “wie krijgt wel/niet subsidies?” op. Het gaat om wie de meeste financiering krijgt en hoe een organisatie zich verhoudt tot een andere met andere subsidies. Wie heeft het meeste voor het zeggen? Bracke beklemtoont dat dit de vragen zijn waarover we het moeten hebben, als we verder willen geraken in onze feministische analyses en activisme. “Als we besluiten dat het te moeilijke vragen zijn, dan blijven we bezig zoals we bezig zijn en wordt onze samenleving er niet minder racistisch op, integendeel.” Het NextGENDERation netwerk gelooft ook stellig dat de eis voor paritaire democratie niet te rijmen valt met een perspectief van kruispuntdenken. Je kunt niet beginnen met als eerste ordeningsprincipe gender voorop te stellen, en ‘de rest’ er achteraf bij te denken. Net zo min als een besluitvorming gebaseerd op representatie in de praktijk ooit goed kan functioneren, luidt het bij NextGENDERation: “wij vertrekken vanuit ons persoonlijke leven, vanuit onze ervaring, vanuit onze situatie en we proberen van daaruit iets op te bouwen.”

2.4. Gender van z'n troon gestoten?

Hier rijst dan ook de vraag naar wat dan nog wél een eis kan zijn indien paritaire democratie volgens het kruispuntdenken niet langer te beargumenteren valt. Je kunt veel reserves hebben bij strategieën en kritiek formuleren op bepaalde standpunten, maar zijn er überhaupt waar niks op tegen is? En hoe geraken we als feministische bewegingen uit de impasse en vooruit? Binnen het VOK zijn de meningen over zin en onzin van paritaire democratie altijd minstens zo verdeeld als boeiend geweest. Toch wil het VOK beleidsmatig stappen zetten en is het de pariteitseis gaan onderschrijven. Zelfs kruispuntanalyse sluit niet uit dat we de categorie mannen en vrouwen onderscheiden, al is er tegelijk het besef dat beiden sociale constructies zijn. *Soumaya Zaougi* vindt dat het ene het andere niet uitsluit: een product van genderdenken als paritaire democratie kan volgens haar ook rekening houden met etniciteit. We willen pariteit en etniciteit in één beweging, in één moeite, zeg maar. Ze herinnert zich hoe ze als diversiteitsmedewerkster van allochtone origine in een partij die de pariteitseis steunde, onmiddellijk de link met etniciteit legde: wat met de vertegenwoordiging van allochtone mannen en vrouwen in het politieke leven? Maar we gingen voor de rits, niet verder. Er is nog een weg af te leggen.

Maar als gender out is, als we het als eerste invalshoek best achter ons laten want onhoudbaar, wordt etniciteit de betere invalshoek voor de toekomst van vrouwenbewegingen? Sultan Balli mist juist dat verschillen preciezer benoemd worden:

“Ik ervaar bijna angst voor het benoemen van die verschillen, men deelt nog altijd de maatschappij in mannen en vrouwen en in minderheden. Allochtone vrouwen komen er altijd bij. Dat soort diversiteitsdenken, waarbij specifieke elementen worden meegenomen in het beleid en in de instrumentaria, helpt ons niet verder, gewoonweg omdat het niets fundamenteels aantast. In België en Vlaanderen is er nog altijd geen registratie van etniciteit of cultuur. Het is dus evenmin bekend hoeveel vreemdelingen hier wonen en dat danken we aan de angst voor het Vlaams Blok. Thema's als cultuur,

multiculturaliteit en diversiteit pakt men eigenlijk te weinig aan op een positieve manier. Het Blok bepaalt gewoon de agenda, zelfs zonder beleidsverantwoordelijkheid.“

Het Steunpunt wil net de verscheidenheid doen erkennen. Het hoopt dat organisaties ze benoemen in hun visie en de verscheidenheid vertalen naar instrumenten. “Willen we iets doen voor de allochtone vrouwen, met de allochtone vrouwen, dan dringt zich de vraag op of er wel voldoende dialoog is, en erkenning voor die diversiteit. Hoeveel openheid – ook binnen de vrouwenbeweging – is er voor andere waarden?” vraagt SAMV. Balli roept op dat we als feministes onze visie op een samenleving in diversiteit concreter gestalte geven.

2.5. Zoveel meningen, zoveel meningsverschillen?

Hoe gaan de diverse organisaties rond de tafel nu om met verschillende meningen binnen de eigen organisatie, maar ook in de samenwerking met andere organisaties? Zoals gezegd, is het NVR-verhaal er een waarbij continu naar een consensus toe gewerkt wordt, waarmee vervolgens naar buiten getreden wordt. In de voorbereidende fase doet de NVR een beroep op expertise aan universiteiten. Soms laat de NVR onderzoek uitvoeren, waarbij ervoor gewaakt wordt dat al die variabelen opgenomen worden. Daarbij blijkt vaker dat vele onderzoekscentra niet vertrouwd zijn met dat kruispuntdenken. Om kruispuntdenken in de realiteit ingang te doen vinden, zal ook het beleid er meer moeten van afweten. Het registreren van bijvoorbeeld etniciteit is dansen op een slappe koord omwille van operationalisering en privacy. De NVR illustreert zijn aanpak met een lopend onderzoek samen met een platform van eenoudergezinnen. Er werd bewust voor geopteerd om geen beleidsmaatregelen te formuleren die eenzijdig op eenoudergezinnen gericht zijn. Sommige eenoudergezinnen zitten er immers warmer in dan bepaalde tweeoudergezinnen. De koepel wil vermijden dat eenoudergezinnen als groep verder geïsoleerd wordt en poogt dus maatregelen te bedenken die als effect hebben dat eenoudergezinnen die nadelen ondervinden, er straks beter van worden. Zo begint de Nederlandstalige Vrouwenraad meer en meer weg te denken van gender. De koepel waarschuwt voor het genderdenken opdat we niet reproduceren wat de vrouwenbewegingen net willen doorbreken. “Misschien,” denkt Bruggeman luidop, “is een bepaald ordeningsprincipe belangrijker dan gender.”

Ook Sarah Bracke vertolkte de mening dat het feminisme vandaag een andere aanpak behoeft, want het is veranderd sinds het tweedegolf-feminisme. Dat ging terug op gedeelde ervaringen van een bepaalde groep van vrouwen. Ze kwamen samen en politiseerden hun ervaringen. Ook voor Bracke is het persoonlijke vandaag de aanzet voor een politieke agenda.

“Maar dat houdt ook in dat die er anders is gaan uitzien, want de ervaring van toen, mei 1968 bijvoorbeeld, deel ik niet, en velen delen die evenmin door hun leeftijd. Elke ervaring is te politiseren in een feministische agenda als vrouwen er zin in hebben. Dus in die zin kom ik uit bij het idee dat er zoveel feministes zijn als er vrouwen zijn. Dat uitgangspunt leeft sterk binnen nextGENDERation en verklaart waarom we niet krampachtig op zoek zijn naar een agenda. Wat we op basis van onze ervaringen willen creëren, vraagt wel inspanningen: samenkomen om te zien met wie dat je kan samenwerken en een politieke agenda bouwt.”

Het Brusselse groepje van nextGENDERation is sinds begin 2004 actief. Een van de eerste dingen die die vrouwen wilden doen is op 8 maart naar buiten komen naar aanleiding van Patrick Dewaels uitspraken over hoofddoeken. De actie werd sterk ingegeven door kruispuntdenken. Wat in het publiek debat aan het gebeuren was, kaderde sterk in een heel oude koloniaal verhaal, vond men. Mannen bedienden zich van het hoofddoekendebat door allochtone meisjes met onze westerse vrouwenemancipatie te gaan redden. Niet alleen in België maar ook in de landen rondom ons is dat verhaal populair en als vrouwenbeweging mogen we ons erdoor niet laten vangen. De 270 personen hadden verre van hetzelfde standpunt over hoofddoeken, maar dat is ook niet wat het feministische netwerk zoekt. Wel van belang was dat nextGENDERation een politiek standpunt kon innemen, om ervoor te zorgen dat de vrouwenzaak niet misbruikt wordt. Dat maakt wel deel uit van Brackes ideaal van wat een sterke en diverse vrouwenbeweging zou moeten kunnen doen: dingen proberen te doen zonder te vertrekken van het idee dat we een gemeenschappelijk universeel, feministische agenda zouden hebben.

VOK-vrouw Anne Grauwels wijst op de professionalisering van de vrouwenbewegingen die zich de laatste 15 jaar aan het voltrekken is. Feminisme is bijna een vak geworden, vrouwen worden betaald om aan de universiteit of in een of andere NGO de genderkaart te trekken. Het diversiteitsvertoog dat op verschillende beleidsniveaus doorgedrongen is heeft dus een positieve kant, want het leidt ertoe dat we als vrouwenbewegingen meer en meer deskundigheid in huis hebben om de belangen van de vrouwen te verdedigen en politiek te vertalen. Maar de keerzijde die Grauwels ziet is dat, gelegd langs de lat van het kruispuntdenken, zijn de vrouwen die de vrouwenbelangen professioneel horen te verdedigen nauwelijks divers. Het VOK denkt dat het zelf dit probleem voor een stuk omzeilt door de manier waarop de voorbereiding van de vrouwendag verloopt. Gedurende een jaar trekken VOK-leden (per definitie vrijwilligsters) naar een bepaalde stad om met lokale vrouwen(groepen) samen zo'n project invulling te geven. De lokale groepen vrouwen wisselen dus jaarlijks en hebben een vrij diverse achtergrond.

Het SAMV gaat op drie manieren om met verschillende standpunten. Zoals Balli vertelt, probeert het ten eerste met de allochtone groepen de diversiteit te benadrukken en daar ook te zoeken naar gelijkwaardigheid en respect voor elkaars diversiteit intern. Ten tweede wil het Steunpunt de zogenaamd 'witte' vrouwenwerkingen een stuk gevoeliger maken voor de diversiteit onder de allochtone vrouwen. Ten derde poogt men binnen de allochtone mannenbewegingen het 'inner perspective' binnen te brengen. In feite timmert de organisatie aan de emancipatie van de eigen groep en de eigen organisaties en wil ze respect voor de diversiteit te weeg brengen. Allochtonen in Vlaanderen zijn een erg diverse maar al bij al beperkte groep mensen. Vandaar dat het Steunpunt zelf niet echt standpunt inneemt. De kleine groep allochtone vrouwen en meisjes kunnen nooit een drukkingsgroep worden zoals de vrouwen met hun aantallen dat kunnen.

Soumaya Zaougi toont hoe de omgang met verscheidene visies binnen het feminisme ook een zoektocht kan zijn: “tot op vandaag ben ik nog altijd aan het worstelen hoe ik met die verschillende visies van het feminisme moet omgaan.” Zelf illustreerde ze dit aan de hand van het dilemma feminisme versus multiculturalisme, zeg maar: de gespannen verhouding tussen de rechten van vrouwen en de rechten van culturele minderheden en minderheidspraktijken. Het recente hoofddoekendebat toont voor haar aan dat er een gespannen verhouding bestaat tussen feminisme/vrouwenrechten en multiculturalisme/culturele rechten. Grofweg zijn er drie reacties te onderkennen. De eerste, schetst Zaougi, is een universalistische visie, zoals van de Amerikaanse Susan Möller Okin. Ze kiest voor vrouwen en tegen de cultuur in, omdat dat de enige manier is waarop hun rechten gerespecteerd kunnen worden. Okin gelooft dat indien culturele praktijken vrouwen onderdrukken, dan moeten we die culturele praktijken verwerpen voor onze westerse samenleving. Geen speciale hoofddoeken voor de politie en/of in het onderwijs, geen maagdenvlieshersteloperaties toestaan bij moslimmeisjes, De tweede reactie is even standaard als de eerste en kan omschreven worden als een ‘cultuurrelativistische visie’. Feministen die daarbij aanleunen pleiten voor een inzicht in de culturele achtergronden van een gebruik en stellen dat Westerse feministen niet het recht hebben om te oordelen over praktijken, normen en waarden die niet tot het Westerse ideeëngoed toebehoren. Dat zou te zeer ruiken naar een opvoeren als barbaars van de andere en het verheffen van het eigen standpunt tot de norm. Zo’n normalisering van Westerse gebruiken impliceert meteen ook de denormalisering van niet-Westerse tradities. Cultuurfeministen betogen dat moslimvrouwen met een hoofddoek niet a priori afhankelijk of onderdrukt zijn. De derde reactie, die ook een invloed heeft gehad op Zaougi’s leven, is die van de verzoening, zoals ze wordt genoemd. “Hierbij ontkent men niet dat er een spanningsverhouding bestaat tussen culturele en feministische waarden, maar men ontkent dat het gaat om twee zaken die noodzakelijkerwijs onvereenigbaar met elkaar zijn. Sociologen als Sawitri Saharsu willen vrouwen niet voor de onmogelijke keuze brengen tussen de bescherming van hun rechten als vrouwen, waarvoor zij eigenlijk moeten breken met hun gemeenschap, of het leven binnen een gemeenschap en accepteren dat hun rechten als vrouw worden geschonden. Saharsu wijst erop dat wanneer vrouwen een hoofddoek dragen, er feministische argumenten voor en tegen bestaan. Daarom pleit deze stroming voor een permanente discussie over de herinterpretatie van culturen, zowel van de dominante cultuur als van de niet-dominante cultuur.

Zaougi geeft aan dat ze steeds gebalanceerd heeft tussen die drie visies. En dat ze best jaloers kan zijn op feministen die een uitgesproken mening hebben en niet twijfelen aan hun benadering. Het meeste neigt haar kader naar dat van Saharsu – met een resem kanttekeningen dan. Ze parafraseerde Saharsu als volgt:

“ik ben een vrouw met een missie. Sterker nog, ik ben een vrouw met twee missies in haar leven. Ik ben een feminist en een multiculturalist en dat maakt dat ik soms hopeloos verscheurd ben. Ik wil het kunnen zeggen wanneer ik denk dat culturele praktijk schadelijk is voor vrouwen. Maar dan loop ik het risico mijn eigen normen aan anderen op te leggen, alsof die vrouwen zelf niet kunnen bepalen wat goed of slecht voor hen is. En ik loop het risico dat mijn spreken bijdraagt aan een verdere stigmatisering van minderheden als barbaarse anderen. Maar zwijgen is helemaal geen optie. Dus de opdracht en de uitdaging voor een feminist die tegelijk multiculturalist wil zijn is dus om manieren te vinden die het mogelijk maken om kritisch en solidair te zijn. Maar ik geef toe, dat is niet de gemakkelijkste weg.”

Zaougi wijst erop dat zij als burger, anders dan organisaties, uiteraard niet per se een politieke vertaling moet geven aan haar visies, en dat dit haar de ruimte biedt om te ‘balanceren’, te twijfelen. Tegelijk gelooft ze, in tegenstelling tot Susan Möller Okin, dat het geschetste spanningsveld niet onoverkomelijk is.

Een voorbeeld van zo'n kritisch-solidaire praktijk, maar dan binnen een organisatie, die ook veel heeft van de aanpak van nextGENDERation, zou de manier kunnen zijn waarop het VOK zijn standpunt ontwikkelde over de hoofddoekenkwestie. Er was een enorme verontwaardiging over de paternalistische stemmen in het debat, als waren die politici plots grote verdedigers van vrouwenrechten. Dit gebruiken van allochtone vrouwen voor politiek winstbejag moest publiek ontmaskerd worden, vonden de leden. De erop volgende politieke actie was het resultaat van een lang en vruchtbaar debat dat VOK met heel wat vertegenwoordigsters van de allochtone bewegingen voerde. Zo kwam het tot een stellingname tegen het verbod, beargumenteerd door de nood om de toegang tot kwaliteitsonderwijs niet in te perken en gelijke rechten te garanderen voor alle etnische groepen. Het vraagstuk was voor het VOK minder een zaak van genderongelijkheid, maar van verrechtsing.

Ook Zaougi vindt de polarisering in het debat - 'voor of tegen hoofddoekenverbod' - naast de kwestie. Politiek vertaalt ze het door de voor-of-tegen vraag te counteren met "ik ben voor goed onderwijs voor allochtonen, die niet altijd de kansen krijgen. Voor kwaliteitsvol onderwijs voor groepen die vandaag niet doorstromen in het onderwijs, die niet geraken naar het hoger onderwijs, en minder kansen krijgen op goeie jobs." Botman vindt het debat veeleer over het zelfbeeld van België of Nederland gaat dan over die hoofddoek. Zelf vraagt ze zich af of vrouwenbewegingen vanuit interseksionaliteit een pleidooi voor de vrije keuze voor die hoofddoek niet best koppelen aan een pleidooi voor vrije seksuele rechten.

Katrien Bruggeman is voorstander van een aanpak waarbij met open vizier in een veelstemmig debat getreden wordt. Ook dat heeft veel van een kritisch-solidaire werkwijze. Over het hoofddoekendiscours wil de NVR bijvoorbeeld niet bij voorbaat grenzen trekken. Het merendeel van de politieke vrouwengroepen en de andere leden vindt eigenlijk dat hoofddoeken onderdrukkend zijn. Toch is praten met een vastomlijnde agenda juist de doodsteek voor een goeie dialoog. Een werkgroep werd opgericht waarin leden met allerlei allochtone platforms voorbij simplismen praten en ideeën onderzoeken. Dan pas kunnen de betrokken groepen samen bepalen waar voor hen de grens ligt. Al laat het debat over erfenisrecht bijvoorbeeld zien hoe uitdagend het spanningsveld cultuur- en vrouwenrechten kunnen zijn. De islamitische feministische traditie vertrekt van het postulaat dat de Qur'an toch een heilig, geopenbaard boek is en dat de verzen niet direct ter discussie staan. Daarom poogt men bepaalde verzen of bepalingen over vrouwenrechten in te passen in een emancipatorisch discours. Volgens het erfenisrecht erft de vrouw de helft van wat naar de man gaat. De islamitische juriste Aziz Elhimbri, die vanuit een moslimfeministisch perspectief vertrekt (hoewel ze zichzelf niet zo benoemt), verdedigt die gang van zaken. Ze verwijst naar de historische verklaring, met name dat de man een primaire onderhoudsplicht tegenover zijn familie heeft. Vandaar dat hij een soort 'bruto-erfenis' krijgt, terwijl de vrouw de helft ervan 'netto' erft. De man moet zijn zussen, vrouw en moeder onderhouden, terwijl de vrouw wél al haar economische aanwinsten voor zich kan houden en dus niets moet bijdragen voor het gezin. Elhimbri ijvert voor het behoud van die mannelijke verantwoordelijkheden tegenover de vrouw. Als mannen hun onderhoudsplicht au sérieux nemen is de economische onafhankelijkheid van vrouwen gewaarborgd, argumenteert ze.

2.6. Feminism at the crossroads: kruispuntdenken en interseksionaliteit

Feminisme, blijkt uit reacties bij de aanwezigheid, gaat voor velen over gelijke rechten en kansen tussen mannen en vrouwen. Maar: dat kan niet zonder etniciteit gedacht worden. Gaan we er niet te gemakkelijk over dat ook wit-zijn een etniciteit is? Wit of zwart zijn is voor velen in de zaal evenzeer de kern van het ongelijkheidsprobleem. Hoezeer het genderprincipe en het etniciteitsprincipe ook gezien worden als op een gelijk niveau en hun koppeling evident gevonden wordt, al jaren stelt de witte vrouwenbeweging het genderprincipe als de

basis. Dat is historisch zo gegroeid. Nu wordt het etniciteitsprincipe ook aan boord genomen. Het moet veel meer doordringen dat aandacht voor etniciteit als voetnoot of apart kapitteltje de bal mislaat.

Daarop doorgaand, breekt het Steunpunt er een lans voor dat wij als feministische bewegingen de normen van gelijkheid durven in vraag stellen. Zoals het witte feminisme de norm van de blanke man in vraag stelt, moeten wij ook de standaarden binnen het tweede- of derdegolffeminisme ter discussie stellen. Leiden de normen die wij vandaag hanteren in het feminisme, naar een feminisme waar wij graag naartoe willen? Creëren die gelijke kansen en gelijke 'latten' voor iedereen ongeacht etniciteit? Kortom, houdt de gelijkheid die wij nastreven ook gelijke kansen in voor groepen die niet wit zijn?

Sarah Bracke is blij dat iemand expliciet in de discussie inbracht dat de spanning multiculturalisme-vrouwenrechten vaak gezien wordt als een probleem van etnisch gemarkeerde vrouwen om hun vrouwenrechten en cultuurrechten te verzoenen. Ook witte vrouwen hebben een etniciteit, en als feministen trekken ook zij ten strijde tegen onderdrukingsmechanismen in hun cultuur. Toch wijst ze op de beperkingen van de ogenschijnlijke parallelle. De posities van autochtone en allochtone vrouwen zijn in onze racistische samenleving niet gelijk te schakelen. Veel vrouwen van niet-cultureel dominante groepen ervaren elke dag hoe het is te leven in een racistische maatschappij en hopen zich tegen dat racisme te beschermen door strategieën die de cultureel dominante groep niet kent. Het is een besef dat witte vrouwenbewegingen – en Okin – nog vreemd is. Het fundamentele verschil heeft te maken met machtsverhoudingen, namelijk welke cultuur is dominant in België en welke andere culturen zijn minderheidsculturen. Er is vooralsnog een heersende witte Vlaamse cultuur en dan heb je onder andere culturen van Marokkaanse en Turkse afkomst. En daarmee komen we uit bij een punt dat aan het begin gemaakt werd, namelijk dat we niet meer blind kunnen blijven voor het racisme dat in de witte, dominante cultuur ingebakken zit.

Het Steunpunt merkt tot slot op dat er ook een groep allochtone vrouwen is die een hoofddoek als onderdrukkend ervaart. Sultan Balli betwijfelt sterk of zo'n zaken om regelgeving door de overheid roepen. Er zijn andere niveaus dan het beleid waarop de omgang met culturele diversiteit best aangepakt wordt. De kern van diversiteit is voor Balli alvast te kijken hoe een hoofddoek binnen de minoriteit een emancipatorisch aspect kan hebben, maar in een andere context wél een onderdrukkend fenomeen kan zijn. "Dat verdient erkend te worden en daar moet aan gewerkt worden, liefst op andere levensniveaus dan het beleidsniveau. Culturele diversiteit en meervoudige identiteit en al die aspecten daarrond, de kern van waar het SAMV om te doen is, zijn belangrijk en verdienen een gelaagdheid van acties."

Een gelaagdheid van acties... Dat overtuigt alleszins als een principe dat op maat is gesneden én van de huidige culturele diversiteit én van de veelheid aan feminismen, een praktijk dat het kruispuntdenken waardig is. Doorheen het debat die vooravond zijn een aantal richtinggevend lijnen komen bovendien. Zo groeide de overtuiging dat alleen indien ze zich symbiotisch verhouden in onze analyses en strategieën, gender en etniciteit de levensvatbaarheid van een feminisme aan het begin van de 21ste eeuw garanderen. In Vlaanderen, maar ook internationaal, zit het kruispuntdenken op kruissnelheid - binnen en buiten de structuren – er nog niet meteen aan te komen. De weg er naartoe is voor vrouwengroepen van alle pluimage ongetwijfeld geplaveid met veel zelfkritiek, affiniteitenpolitiek, een uitvoerig dialogeren, een kritisch-solidaire aanpak, gelaagdheid van acties en doorbraken in genderstudies-inzichten om dat allemaal vooruit te helpen. Ziedaar de uitdagende opdracht. Hoe de vrouwenbewegingen het ervan afbrengen? Afspraak op een volgende follow-up studiedag.

3. Bijlagen

3.1. Korte biografie Maaïke Botman

Drs. Maayke Botman (1969) is werkzaam als Assistent in Opleiding bij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur, Projectgroep Vrouwenstudies, aan de Universiteit Utrecht. Ze werkt aan een proefschrift over representaties van etnische vermenging en de constructies van gender en etniciteit.

Hiervoor was zij werkzaam bij E-Quality, Experts in gender en etniciteit en bij Expertisecentrum GEM aan de Universiteit Utrecht.

Samen met Prof. Gloria Wekker en drs. Nancy Jouwe vormde zij de redactie van het boek *Caleidoscopische Visies, de zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen beweging in Nederland*, Amsterdam, KIT Publishers, 2001.

3.2. Deelnemerslijst

Aerts Lisette, VESTA
Arektoute Karima, SAMV
Arredondo Marja, SAMV
Arrousi Farah,
Assouli Fouzia, SAMV
Avci Sarah, SAMV
Aznag Khadija, SAMV
Babazia Nadia, SAMV
Bali Sultan, Voorzitster Steunpunt Allochtone meisjes en vrouwen
Bellemans Gerda, VESTA
Berhili Saliha, A.M.V.
Botman Maayke, Universiteit Utrecht & NextGENDERation
Bracke Sarah, NextGENDERation
Ceballos Isabel, Dar Al Amal vzw
Ceulemans Veerle
Cheba-Emimou Lamia, Federatie Marokkaanse Verenigingen
Colruyt Annie, Zijn
Coolen Ellen, VESTA
Coolen Hilde, VESTA
De Clerck Gerd, Stafmedewerkster, Nederlandstalige Vrouwenraad
De Doncker Hadewijch
Dehaes Wiske, VESTA
Derack Geva, VESTA
Deveen-De Pauw Lydia
Dever Jacquie
De Waard Inge, VOK
Dierickx Ariane, Adjunkt-directrice Amazone
Duquesne Germaine, VESTA
Errahmani Malika, SAMV
Fadil Nadia, SAMV
Faingnaert Fabienne, Divazine
Gijssen Tinne, Vrouw & Maatschappij
Göktepe Zeynep, SAMV
Görgöz Reyhan, SAMV
Govaerts Elke, PRIC V1-Brabant, Steunpunt Zaventem
Grauwels Anne, Vrouwen Overleg Komitee
Heeren Veerle, Vlaams Volksvertegenwoordiger
Hellefont Corine, Centrum voor Vrouwenstudies (UA)
Hooyberghs Elke, Studente
Ibrahimi Fatma, Kind en gezin
Idrissi Yamila
Jennes Yolande, Nationale voorzitter BPW-Belgium
Kanmaz Meryem, Research Assistant Centre for Islam in Europe (C.I.E.) - Ghent University
Kaufer Irène
Kechiche Maryam, Coordinatrice MMF-WVM
Kindt Marieke
Lefever Katrien, Centrum voor Vrouwenstudies (UA)
Lin Pang Ching, Adjunct-coördinator Observatorium voor migraties, Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding
Longman Chia, Dr. Vakgroep Vergelijkende Cultuurwetenschap - Universiteit Gent
Lybeer Cecilia, Kind en Preventie vzw
Maene Lucrèce, VESTA

Mariën Mieke, Werkplaats voor Theologie en Maatschappij
Markussen Fien
Martel Ayla, Avalon Breeze bvba
Mulier Rita
Neiryneck Noëlla, VESTA
Perneel Judith, Coördinator SAMV
Pernot Miette, KAV
Rabe Bea, Soroptimist International België
Roscam Mia, VESTA
Sahan Muraz, SAMV
Schittekat Ann, VESTA
Semmani Amina, SAMV
Smisdom Agna, Gelijke Kansen in Vlaanderen
Spee Sponja, Moderator Steunpunt gelijke kansenbeleid
Taspinar Birsen, SAMV
Temel Zehra
Tollenaere Bieke, Centrum voor Vrouwenstudies (UA)
Van Beylen Diny
Van den Bossche Rita
Van Hoef Edith
Van Nuland Mieke, directrice Amazone vzw
Van Roost Hedwig, Emancipatieambtenaar Stad Antwerpen
Vandeperre Elke, Werkplaats voor Theologie en Maatschappij
Vanderwildt Francy, Voorzitster Nederlandstalige Vrouwenraad
Vanherck Martine, Federatie Wereldvrouwen vzw
Verhaest Karin, Raad van Bestuur Amazone
Verschaeve Hilde
Verschaeve Mieke, Vrouwen Overleg Komitee
Verwimp Remi, Werkplaats voor Theologie en Maatschappij
Zaougui Soumaya, voormalig diversiteitsmedewerkster Groen

4. Inhoudstabel

0. Inleiding	1
1. “Kruispuntdenken”	1
1.1. Aannames over kruispuntdenken	1
1.2. Waar komt kruispuntdenken vandaan?	2
1.3. Ontwikkelingen in Nederland	3
1.4. Wat is “kruispuntdenken”	6
1.5. “Hoe” kruispuntdenken?	8
1.6. Welke kansen biedt kruispuntdenken	8
1.7. Kruispuntdenken in actie	9
2. “Feminisme in veelvoud”	11
2.1. Inleiding	11
2.2. Invullingen van feminisme en hun vertalingen naar de praktijk: vijf spreeksters, vijf feminismen?	12
2.3. Vijf spreeksters, vijf kruispuntdenksters?	16
2.4. Gender van zijn troon gestoten?	17
2.5. Zoveel meningen, zoveel meningsverschillen?	18
2.6. Feminism at the crossroads: kruispuntdenken en interseksionaliteit	22
3. Bijlagen	24
3.1. Korte biografie Maaïke Botman	24
3.2. Deelnemerslijst	25
4. Inhoudstabel	27